

Марта Гавришко

Вплив «ґендерної політики» у Третньому Райху на український феміністичний дискурс в Галичині 1930-х рр.

У статті простежено уявлення, оцінки і ставлення представників провідних течій українського жіночого руху Галичини 1930-х рр.: ліберальної і соціалістичної щодо різних аспектів «ґендерної політики» націонал-соціалізму. Зокрема, це стосується організаційних форм жіночого руху, становища жінок у політичній, трудовій і сімейних сферах.

The article follows the vision, opinions and attitude of the leading women's rights trend in Halychyna in the 1930es: liberal and social regarding different aspects of the «Gender politics» in the National Socialism movement. In particular, it applies to organizational forms of women's movement as well as women in political, labour and family content.

Український жіночий рух у Галичині був органічною частиною загальноєвропейського. Відтак, формування феміністичних концепцій у цьому регіоні на початку ХХ ст. відбувалось на основі трьох провідних ідеологій: консерватизму, лібералізму, радикалізму. В умовах законодавчого запровадження засади рівності статей після закінчення Першої світової війни змінювались і пріоритети світового, а відтак і українського жіночого руху. Тепер його головним завданням була практична реалізація задекларованих прав, подолання дискримінації жінок в політичній, економічній і культурній сферах як на законодавчому ґрунті, так і у сфері соціокультурної нормативності. Також у полі зору жіночих організацій перебували проблеми охорони материнства, торгівлі жінками і проституції, боротьба за належні умови праці жінок. Часткова ж відповідь на питання про особливості емансипаційного руху на західноукраїнських землях, зокрема у Галичині, в міжвоєнний період, лежить у площині його своєрідної полеміки з аналогічними суспільно-політичними течіями в інших країнах.

Попри наявність теоретичних розробок з історії західноукраїнського фемінізму 1918–1939 рр., авторами яких є М. Богачевська-Хом'як, О. Маланчук-Рибак, М. Дядюк, Б. Савчук, Ю. Юрків та інші, питання його кореляції з іншими подібними рухами у Європі потребує глибшого аналізу.

Метою даного дослідження є з'ясування спільного і відмінного у ставленні та оцінках представниць соціалістичного і ліберального напрямків українського феміністичного руху Галичини щодо жіночого питання у Третньому Райху у 1930-і рр. Висвітлити ступінь впливу цих уявлень на розвиток українського фемінізму вказаного періоду.

Осмилення досвіду жіночих рухів інших країн стало засобом кристалізації власних ідейних переконань українських феміністок і аргумен-

том у полеміці з опонентами. Головним полем дискусії стали різноманітні жіночі часописи Галичини, характерною ознакою яких була диференціація за: *ідеологією*: ліберального спрямування («Жіноча доля», «Жінка», «Громадянка»), соціалістичного («Жіночий голос»); *орієнтацією на читацьку аудиторію*: для інтелігенток («Нова хата»), селянок («Жіноча доля», «Жіноча воля»), молоді («Світ молоді»), широких верств читачок («Жінка») тощо; *метою*: для підвищення національної самосвідомості, культивування українського народного мистецтва, допомоги у господарських справах [16, 41–42].

В багатьох жіночих виданнях того часу існували спеціальні рубрики про ідеологію і практику жіночих рухів у Європі та Азії. Однак дописи про жіноче питання у Німеччині часто мали форму окремих аналітичних статей, що виходили за рамки простих констативних заміток і вирізнялись глибоким аналітичним змістом. Причини прискіпливої уваги українок до становища німецьких жінок у 1930-і рр. мали різний характер. Одні з них слід розглядати в контексті загального зросту зацікавлення суспільно-політичним, економічним і культурним життям в Німеччині, з січня 1933 р., коли до влади в цій країні прийшли представники Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei; НСДАП*) на чолі з Адольфом Гітлером, які стрімко змінювали соціальний образ країни. Інші – пов'язані з різкою зміною у трактуванні жіночого питання у Третньому Райху в порівнянні з його станом у перше повоєнне десятиліття. Тобто мова йшла про глибокі трансформації в рамках відносно невеликого часового проміжку, що контрастувало із загальним контекстом розвитку західноєвропейського феміністичного руху того часу.

Загалом проблематика піднятих в Галичині і активно дискутованих проблем, які стосувались становища жінок у нацистській Німеччині,

вкладалась у рамки трьох теоретичних блоків, які умовно можна позначити як «жінка і влада», «жінка і сім'я», «жінка і праця». Джерелами інформації для українських дослідниць стали в основному іноземні часописи, а також особистий досвід спілкування з активними представницями жіночих рухів інших країн, часто в рамках роботи міжнародних жіночих організацій, в яких українки мали своє представництво. Це, зокрема, Міжнародна Жіноча Рада, Міжнародний жіночий союз за громадські права жінки, Міжнародна жіноча ліга миру і свободи, Міжнародна жіноча консервативна гільдія, Об'єднання слов'янських жінок [20].

В часи Ваймарської республіки німецькі жінки мали високий ступінь правової і фактичної рівності з чоловіками. Одна з діячок українського соціалістичного руху в Галичині Марія Матюшенкова справедливо зазначала, що третину членів впливової у повоєнний час Соціал-демократичної партії Німеччини складали жінки, тоді як у НСДАП їх було всього 5 %, позаяк А. Гітлер вважав жінок нездатними до політичної діяльності [8]. Після 1933 р. з 35 депутаток Райхстагу – 30 були арештовані (10 з них заслані у концтабори), 4 – покінчили життя самогубством [15, с. 314]. Усі партії, окрім НСДАП де юре були заборонені у липні 1933 р. Встановлення однопартійної політичної системи в Німеччині викликало природну критику представників різних течій українського фемінізму, об'єднавчою основою яких були демократичні цінності. Однак особливу стурбованість цим питанням з боку соціалісток можна пояснити загальним ставленням до нацизму Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), до якої примикали їхні організаційні осередки. У 1931 р. вона стала членом Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу, на Віденському Конгресі якого у липні цього ж року було засуджено німецький «фашизм» і закликано до послідовної і рішучої боротьби з ним [13].

Трансформація державно-політичної системи Німеччини в часи Третього Райху вимагала і підпорядкування владі жіночих організацій. Їхня уніфікація відбувалась навколо офіційної структурної частини НСДАП Націонал-соціалістичної ліги жінок (*National-sozialistische Frauenschaft; НСФ*) та Організації німецьких жінок (*Deutsches-Frauenwerk; ДФ*). На чолі обох утворень стояла Гертруда Шольтц-Клінк. НСФ на 1 березня 1939 р. налічувала 2,3 млн осіб у порівнянні із 100 тис. у 1931 р. (рік свого створення) [23, с. 15]. Механічне вливання усіх жіночих організацій, що діяли у Ваймарській

республіці, у партійну структуру НСДАП, як вважала голова найбільшої жіночої організації Галичини Союз українок, посолка Мілена Рудницька було «анормальним явищем». Позаяк, жіночі організації, на її думку, повинні мати надпартійний характер, щоб об'єднати осіб із різними політичними поглядами, світоглядами і віруваннями, а не служити інтересам однієї партії [10].

Після ухвалення відповідного закону від 30 червня 1933 р. жінок у Третьому Райху усували від державної служби, трохи згодом їм заборонили бути адвокатами і суддями. 25 квітня 1933 р. прийнято Закон про «переповнення шкіл та університетів», згідно з яким квота для жінок на вступ до вищих навчальних закладів встановлювалась на рівні 10 % [26, с. 12]. Змінився і сам зміст освіти, найповніше відображений у Законі про освіту з 1938 р., за яким, серед іншого, введено заборону на коєдукацію – спільне навчання хлопців і дівчат у середній школі. Особливістю навчальних програм для дівочих шкіл була велика увага до ведення домашнього господарства, куховарства, медицини. В інформаційній замітці на цю тематику на шпальтах «Світу молоді», додатку до ліберальної газети «Жіноча доля», авторка пояснювала такі зміни поглибленням диференціації завдань, які ставила держава перед чоловіками і жінками Третього Райху [12, 9]. Реакція ж лівих феміністок Галичини полягала у висміюванні освітніх «проектів» нацистської влади, зокрема того, де передбачалось усунення алгебри, геометрії та літератури, як непотрібних дівчатам шкільних предметів, з аргументацією, що «жінці вистачить, коли буде вміти зробити рахунок з кухаркою і читати молитви» [17].

В одному з тогочасних фейлетонів, поміщених у лівому часописі «Жіночий голос», авторка так характеризувала «філософію фрау»: «Жінка – то таке створіння, що має сидіти на кухні, варити обід, мити горшки і родити діти... Без того всього жінка то не жінка – виродок» [9, с. 8]. Таке трактування стало сатиричним переказуванням думок Гітлера, висловлених ним на Нюрнберзькому партз'їзді 1934 р. («Світ чоловіка – держава, це боротьба за суспільство, тобто можна сказати, що світ жінки менший. Її світ – сім'я, чоловік, діти і будинок»).

Загалом, протягом 1933–1939 рр. у численних статтях різного ідейного спрямування українські авторки критикували обмеження «жіночої сфери» в Німеччині виключно родинним життям, що вкладалось у формулу «трьох К» (*Kinder, Kirche, Kuche* – діти, церква, кухня). Адже, для українського емансипаційного руху того часу до-

машня господиня перестала бути жіночим ідеалом, її місце заступила політично свідомо й віддана громадській роботі жінка [1, 210]. Відтак, М. Рудницька в листі до активної діячки українського жіночого руху на еміграції Софії Русової від 21 червня 1937 р. виражала занепокоєння поширенням ідей антифемінізму у Німеччині, що позбавляло жінок здобутих ними позицій в суспільному житті цієї країни і обмежувало їхні природні і громадянські права [18, с. 189].

Важливою у цьому контексті стало обговорення галичанками статево-сексуальної проблематики та її правової інтерпретації з акцентом на проблемі «свідомого материнства» і контролю народжуваності. У Третньому Райху вирішення цього питання мало суто біологічні механізми і ґрунтувалось на принципах соціал-дарвінізму. Основну ідею його оновленого нацистського варіанту А. Гітлер сформулював так: «Наша жіноча програма зводиться до одного слова – діти» [22, с. 452]. У 1934 р. в Німеччині засновано Імперську службу материнства, яка координувала діяльність спеціальних мандрівних курсів ведення домашнього господарства, догляду за грудними дітьми і хворими, виховання та освіти дітей у дусі державної ідеології. У 1937 р. 27885 жінок відвідали курси куховаріння і 613 тис. – взяли участь в інших навчальних програмах. У 1938 р. ці показники зросли, відповідно – 86 тис. і 1,8 млн жінок. Це було пов'язано з ідеологічною пропагандою чотирирічного економічного плану, що передбачав навчання німецьких жінок оптимального ведення домашнього господарства згідно з державною програмою автаркії [24, с. 98].

Для підтримки і пропаганди ідеї материнства нацистська влада, окрім економічних, використовувала і виховні заходи. Материнство було органічною частиною пропагованої суспільної ідилії. З 1934 р. 12 серпня у німецькому календарі (дата народження матері А. Гітлера) стало Днем матері. По радіо і на естраді звучали спеціальні вірші та пісні, присвячені матерям [28, с. 18]. У 1938 р. в якості морального заохочення багатодітних жінок в нацистській Німеччині запровадили Хрести Матері: бронзові (4–5), срібні (6–7) й золоті (8 і більше дітей) [27, с. 31]. Жінки, які вступали у шлюб і покидали роботу за шість місяців до цього, отримували довгострокову державну позику – 1000 райхсмарок, яку могли «сплатити дітьми» (*Kindergeld*) (при народженні кожної дитини 25 % суми списували) [25, 86]. У 1938 р. було введено «штрафний податок» на пари, що не мали дітей більше 5 років після укладення шлюбу.

Втім, загалом позитивно сприймаючи заходи нацистської держави у сфері охорони материнства, галицькі феміністки висловлювали ряд застережень. Пронаталістська політика гітлерівців призвела до експлуатації природних, фізичних можливостей жінок, що, на думку, лівих феміністок Галичини, понижувало їхній суспільний статус і провокувало зневажливе ставлення молодого покоління: «Навіть малі діти вчать з легковаженням відноситися до своєї мами, тої рабині, що цілковито залежить від свого чоловіка» [3]. З іншого боку, вважали вони, висока ідея материнства в Німеччині знівельована самою метою, заради якої вона втілювалась у життя (підготовка до завойовницької війни і народження солдатів) [4].

Разом з тим, галицькі соціалістки фокусували увагу на «расових» аспектах «гендерної політики» у Третньому Райху, піддаючи їх жорсткій і послідовній критиці. Адже, поряд із підвищенням репродуктивної функції перед німкенями ставили завдання народжувати «расово чистих» дітей. Правове регулювання цієї норми забезпечували «Закон про попередження спадкових захворювань у новонароджених» з липня 1933 р. і Нюрнберзькі закони вересня 1935 р. («Про громадян Райху», «Про захист німецької крові і честі»).

Великого поширення у німецькому суспільстві часів панування націонал-соціалізму набула ідея народження дітей від представників расової еліти, зокрема, членів Охоронних загонів (*Schutzstaffel; CC*), прихильником якої був керівник цієї організації Генріх Гімmlер. Саме він 12 грудня 1935 р. ініціював створення *Лебенсборну* («Джерела життя») з метою опіки над позашлюбними дітьми і їхніми матерями [21, с. 16]. Однак ще у 1933 р. в одному з німецьких медичних журналів з'явилась стаття, в якій фактично знівельовано ідею сім'ї як суспільного інституту і обґрунтовано думку про потребу створення спеціальних будинків, де б «расово чисті» жінки могли обирати батьків для власних дітей серед арійців. Аналізуючи цю публікацію, феміністичний часопис лівих «Жіночий Голос» резюмував, що нацисти «виховання майбутнього покоління хочуть повести на спосіб хову домашньої худоби», при цьому німецьких жінок чекає доля «вуличних повій» [2].

Ще одна проблема, що викликала гострі дискусії в українському феміністичному середовищі стосувалась ступеня доцільності залучення німкеней до виробничо-професійної діяльності. З часу приходу нацистів до влади у 1933 р. вони намагались усунути жінок зі всіх сфер зайнятос-

ті окрім домашньої. Це викликало різкий осуд галицького жіноцтва різних ідеологічних напрямків, адже суперечило одному з підставних феміністичних постулатів про право жінки на працю. Характеризуючи цей феномен, лібералка Харитя Кононенко пояснювала, що він був ключовим фактором формування повної зайнятості у Третьому Райху. Однак наголошувала, в разі війни, коли німецькі чоловіки «стануть під багнети» ця політика зазнає краху [6]. Іншу причину неефективності використання такого важеля у подоланні безробіття зауважила громадська діячка Ганна Чикаленко. Зокрема, зазначала, що на плечі німецьких чоловіків лягав непосильний тягар матеріального забезпечення родини, що водночас вимагав від держави збільшення їхніх заробітних плат [19].

Однак, незважаючи на широку пропаганду ідеалу жінки як «берегині домашнього вогнища», потреби німецької милітаризованої економіки вимагали щоразу ширшого залучення максимальної кількості людських ресурсів. В цілому, у 1936 р. у Німеччині нараховувалось близько 7 млн. працюючих жінок. З цього приводу, редакторка галицького часопису «Нова хата» Лідія Бурачинська наголошувала, що нацистська влада фактично погодилась з жіночою працею у Третьому Райху і навіть дбала про поліпшення її умов завдяки діяльності відповідних партійних осередків на підприємствах [14]. Разом з тим, як повідомляв львівський часопис «Жінка», дискримінаційною нормою на виробництві у Німеччині була різниця у 25 % в оплаті однакової праці в залежності від статі [5].

Ще одним доказом розбіжності між ідеологією і практикою нацизму у жіночому питанні, стало формування розгалуженої мережі жіночих таборів праці. В рамках реалізації цього задуму 1 січня 1934 р. нацисти утворили Німецьку жіночу трудову повинність (*Deutscher Frauen Arbeitsdienst; ДФАД*), куди входили дівчата у віці 17–25 рр., які втратили робочі місця, або протягом двох років після закінчення школи не змогли знайти роботи. У таборах праці протягом 26 тижнів їх навчали домашньому сільському господарству, садівництву, городництву, догляду за домашніми тваринами. На відміну від лівих феміністок Галичини представниці ліберального табору досить прихильно ставились до ДФАД. Зокрема, М. Рудницька написала розлогу статтю на цю тематику, розміщену як передовицю в «Жінці». У ній зазначалось, що Закон про охорону держави від 21 травня 1935 р. і Закон про службу праці від 26 червня того ж року мали значиму роль для урівняння жінок і чоловіків у пра-

вах через інститут обов'язкової служби праці, а відтак і формування «співвідповідальності жіноцтва за долю батьківщини» [7].

Характерно, що професійна діяльність німкеней у другій половині 1930-х рр. знайшла висвітлення переважно на сторінках ліберальної преси. Це давало змогу авторкам статей критикувати своїх ідеологічних опоненток з лівого табору за невважене та упереджене ставлення до цієї проблеми. Зокрема, їх звинувачували у нерозумінні особливостей питання професійної діяльності жінок в нацистській Німеччині та Галичині: «Що нам з того, що ми десять разів признаємо собі право на працю, як тої праці ніде дістати не можна» [11, с. 5].

Таким чином, проблема «гендерної політики» у Третьому Райху суттєво збагатилася феміністичний дискурс в Галичині і стала вагомим маркером у диференціюванні поглядів різних напрямків українського жіночого руху в цьому регіоні. Відмінності між соціалістичним та ліберальним українським фемінізмом проявлялись як у вирізненні неоднакових аспектів дискутованого жіночого питання у Німеччині, так і у ставленні до нього. Якщо ліві феміністки послідовно критикували всі аспекти «гендерної політики» нацистської влади, то ставлення лібералок було доволі неоднорідним і переживало певні трансформації, особливо у другій половині 1930-х рр., коли фактичне становище німкеней яскраво дисонувало з пропагандистськими гаслами влади. Відтак, ставлення ліберальних феміністок до жіночої політики у Третьому Райху можна розглядати у двох проекціях: аналіз її впливу на розвиток тогочасного німецького суспільства, і визначення можливості запозичення цього досвіду українцями. В цьому контексті не позбавленими привабливості для ліберальних феміністок були: охорона материнства, мережа просвітницьких курсів для жінок, охорона праці, трудова повинність жінок у гітлерівській Німеччині.

Однак, об'єднавчим фактором у дискусії галицьких феміністок було застереження від штучного копіювання німецьких зразків і підкреслення своєрідності українського жіночого руху як частини загальнонаціонального руху за визволення.

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884–1934 / Марта Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с. **2.** Жінка в царстві фашистської диктатури // Жіночий Голос. – 1933. – Ч. 11. – 2 грудня. **3.** Жінки протестують проти пониження жінки як людини // Жіночий Голос. – 1934. – Ч. 3. – 12 травня. **4.** За – чи проти обмеження родження

- дітей // Жіночий Голос. – 1938. – Ч. 7. – 5 квітня. – С. 4–6. **5.** І. Г. Умови професійної праці для жінок в Німеччині / І. Г. // Жінка. – 1938. – Ч. 8. – 15 березня. **6.** Кононенко Х. Жінка в суспільному житті диктаторських режимів / Харитя Кононенко // Жінка. – 1935. – Ч. 17. – Вересень. **7.** М. Р. [Рудницька]. Жіноцтво на службі народів / М. Р. // Жінка. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – С. 1–2. **8.** Матюшенкова М. Жіночий робітничий рух / М. Матюшенкова // Жіночий Голос. – 1936. – Ч. 2. – Листопад. **9.** Мурка. Обездолена жінка / Мурка // Жіночий Голос. – 1936. – Ч. 2. – Листопад. – С. 8–9. **10.** Наші позиції // Жінка. – 1935. – Ч. 22–23. – 1 грудня. **11.** Небезпечно наслідувати наосліп // Світ молоді. – 1938. – Ч. 12. – Грудень. – С. 4–6. **12.** Німецьке середнє шкільництво та його нове урегулювання // Світ молоді. – 1938. – Ч. 4. – Квітень. – С. 9–10. **13.** О. К. Конгрес II. Соціалістичного Інтернаціоналу у Відні / О. К. // Діло. – 1931. – Ч. 187. – 23 серпня. **14.** О. Л. Жінка Третьої Німеччини / О. Л. // Новий Час. – 1935. – Ч. 51. – 9 березня. **15.** Пленков О. Ю. III Рейх. Нацистское государство / О. Ю. Пленков. – СПб.: Изд. Дом. «Нева», – 2004. – 480 с. **16.** Сушкова О. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості / Олена Сушкова. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 144 с. **17.** Фашизм несе неволю жінкам // Жіночий Голос. – 1933. – Ч. 6–7. – 15 липня. **18.** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), ф. 3889 («Русова Софія Федорівна»), оп. 1, спр. 23, 287 арк. **19.** Чикаленко Г. Фемінізм і криза демократії / Г. Чикаленко // Жіноча доля. – 1934. – Ч. 12–13. – 15 червня–1 липня. – С. 14–15. **20.** Юрків Ю. Українські жіночі організації Східної Галичини в міжнародному жіночому русі (1917–1939 рр.) [Електронний ресурс] / Юлія Юрків. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Ues/2008_2009/Articles/1/Yurkiv.pdf **21.** Biesecke K. Der Lebensborn: Frauen zwischen Mythos und Macht / Katherine Biesecke. – Norderstedt: Books of Demand GmbH, 2009. – 184 S. **22.** Domarus M. Hitler: Reden und Proklamationen: 1932–1945: Teil 1–2, Bd. I – IV. T. 1. Triumph. Bd. 1. 1932–1934 / Max Domarus; [kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen] – 4 Aufl. – Leonberg: Pamminger, 1988. – 464 S. **23.** Frauen im Nationalsozialismus: Dokumente und Zeugnisse / herausg. Ute Benz. – München: Beck, 1993. – 247 S. **24.** Guenther I. Nazi chic? Fashioning Women in the Third Reich / Irene Guenther. – Oxford: Berg, 2004. – 499 p. **25.** Pine L. Nazi Family Policy. 1933–1945 / Lisa Pine. – New York: Berg Publishers, 1997. – 208 p. **26.** Sigmund A. M. Die Frauen der Nazis. Bd. I-II. Bd. 1. / Anna Maria Sigmund. – Wien: C. Ueberreuter Verlag, 1998. – 240 S. **27.** Stephenson J. Women in Nazi Germany / Jill Stephenson. – Harlow: Pearson Education, 2001. – 212 p. **28.** Weyrather I. Mutterlag und Mutterkreuz. Der Kult die deutsche Mutter im Nationalsozialismus / Irmgard Weyrather. – Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch Verlag, 1993. – 224 S.

Ірина Грабовська

Жінка в соціо-культурному просторі сучасної України

Аналізуються соціокультурні реалії сучасного українського суспільства у гендерному вимірі на прикладі жіночого лідерства в політиці та культурі

The socio-cultural realities of the modern Ukrainian society are analyzed from the gender point of view on the examples of woman's leadership in politics and culture

Видатна українська політична та громадська діячка Мілена Рудницька стверджувала, що український народ зможе жити тільки тоді, коли собі на службу поставить поруч чоловічих духовні та моральні сили жіноцтва.

Створити портрет української жінки на тлі нашої епохи з одного боку легко, адже без неї, її активної громадянської позиції, самовідданої праці, патріотизму та величезної працездатності, терплячості та наполегливості навряд чи можна було б говорити про існування такого феномену, як сучасна незалежна українська держава, двадцяту річницю існування якої відзначаємо сьогодні. З іншого ж боку, показати українську жінку такою, яка вона є насправді з усіма її досягненнями, radoцями та печалями, переживаннями та болями надзвичайно важко. Адже це вона поповнює ряди «білих ра-

бинь» у світі (100 тисяч українських жінок за офіційною статистикою МОМ було продано у рабство за попередні 19 років існування незалежної української держави), жертв домашнього насилля (за статистикою, кожен день три українські жінки стають жертвами знущання з боку близьких), одна виховує дитину (57 % розлучених чоловіків назавжди забувають про своє батьківство, не допомагають ні морально, ні матеріально своїм покинутим сім'ям). На жаль, подібний перелік може бути дуже довгим. Адже ж «...труднощі й неподобства пори «дикого ринку» вдарили насамперед по жіноцтву, багатьох дезорієнтували й принизили, десятки тисяч змусили шукати долі в чужих краях. За цих умов незайвим буде нагадування про ті випробування, що випадали на долю багатьох із попередніх поколінь українок, і про той